

Rola panturkizmu w relacjach rosyjsko-tureckich

Współczesny konflikt rosyjsko-turecki związany z zaangażowaniem się obu krajów w wojnę domową w Syrii jest kolejnym epizodem wielowiekowej rywalizacji. Stosunki rosyjsko-tureckie mają długą historię, na którą składają się przede wszystkim wojny i konflikty. Od momentu, kiedy wojska tureckie zajęły w 1453 r. kolebkę prawosławia – Konstantynopol, państwo tureckie stało się głównym wrogiem jego wyznawców. Dla Rosji walka z Turcją była przedłużeniem wcześniejszych konfliktów z islamem i dalszym ciągiem wyzwalania spod panowania tatarskiego. W swojej historii Rosja i Turcja prowadziły ze sobą wojny na Bałkanach, Kaukazie, w basenie Morza Czarnego i Śródziemnego, więc postrzegały się głównie w kategoriach rywala. Krótki okres współpracy między obydwojma krajami nastąpił po przejęciu władzy w Rosji przez bolszewików, a w Turcji przez nacjonalistów Kemala Atatürka. Wówczas to bolszewicy okazali Turcji pomoc w wojnie z krajami zachodnimi, a co więcej – Rosja dokonała wobec niej ustępstw terytorialnych. Postępowanie to było spowodowane faktem postrzegania przez władze radzieckie Turcji (i generalnie świata islamu) jako sojusznika w walce ze „światowym imperializmem”. Turcja wybrała jednak drogę modernizacji na wzór zachodni i szybko unormowała swoje stosunki z krajami europejskimi. Ponadto po 1945 r. nastąpiło zbliżenie między Turcją a USA. Turcja, postrzegana jako zaporę przed radzieckim ekspansjonizmem, uzyskała pomoc gospodarczą i militarną, a w 1952 r. została przyjęta do NATO. Mimo stopniowej normalizacji wzajemnych stosunków między Rosją a Turcją dominowała nieufność i ostrożność wobec partnera.

Konflikt rosyjsko-turecki należał do najdłuższych w Europie i nie ograniczał się tylko do sfery działań militarnych, ale odbywał się także w formie rywalizacji ideologicznej. Duże znaczenie dla rywalizacji ideologicznej między cesarstwem rosyjskim a imperium Osmanów miał fakt, że poddanymi sułtanów byli wyznawcy prawosławia, do zwierzchności nad którymi rościł sobie pretensje car rosyjski. Natomiast cesarstwo rosyjskie za-

mieszkiwali wyznawcy islamu, do zwierzchności nad którymi rościł sobie prawa sułtan turecki. Szczególnie ciekawą formę rywalizacja ideologiczna dwóch imperiów przybrała pod koniec dziewiętnastego wieku, kiedy to dużą popularnością cieszyły się dwie idee: pansławizmu i panturkizmu.

Anulując relacje rosyjsko-tureckie po zakończeniu tzw. zimnej wojny, można dostrzec, że idea panturkizmu wciąż cieszy się pewnym zainteresowaniem, a władze tureckie potrafią po nią sięgnąć, wykorzystując ją jako instrument mobilizacji politycznej i legitymizacji swoich działań. Rozpoznanie roli i znaczenia panturkizmu w relacjach rosyjsko-tureckich stanowi interesujące wyzwanie badawcze. Historyczna analiza rozwoju myśli politycznej, jaką jest panturkizm, może pomóc w szukaniu odpowiedzi na pytania dotyczące współczesnych problemów, np. na ile panturkizm jest ideologią „żywą”? Jaki jest jej potencjał mobilizacji politycznej? Czy istnieje wspólna dla wszystkich ludów tureckich „tożsamość turecka”? Czy panturkizm jest ideologią, która ma szansę zdobyć sobie wpływy wśród obywateli Federacji Rosyjskiej pochodzenia tureckiego? Czy ideologia panturkizmu może służyć do podważenia stabilności i integralności terytorialnej współczesnej Federacji Rosyjskiej?

Mówiąc ogólnie, panturkizm zakłada, że wszystkie narodowości turekojęzyczne stanowią jeden naród, który ma wspólną praojczyznę – *Turan*, a języki, którymi mówią, to dialekty języka tureckiego. Panturkizm, w najbardziej ogólnym sensie, odwołuje się zatem do historycznej, etnicznej i lingwistycznej wspólnoty „ludów tureckich”. Panturkizm jest o tyle problematyczną koncepcją polityczną, gdyż słowo „Turek” nie ma ani etnicznej, ani religijnej wartości, nie budzi skojarzeń z pojęciem państwa czy też narodu. W żadnym okresie swojej historii Turcy nie byli zjednoczeni w jednym miejscu, w obrębie wyznaczonych granic, pod wspólnym zwierzchnictwem. Największe ich imperia związane były z jedną tylko frakcją (rodem, plemieniem, grupą) i opierały się na ludności nietureckiej, liczniejszej w swej masie niż Turcy¹. Nie da się zrozumieć panturkizmu bez odwołania się do historii rozwoju tej idei. Panturkizm jest nowoczesnym wynalazkiem. Oryginalnie idea ta powstała pod koniec XIX w. wśród ludów turecko-języcznych zamieszkujących obszar cesarstwa rosyjskiego, a następnie zdobyła ogromną popularność wśród tureckiej inteligencji tzw. młodoturków, poszukujących

¹ J.P. Roux, *Historia Turków*, Gdańsk 2003, s. 18.

sposobów na modernizację Imperium Osmańskiego i przywrócenie jego znaczenia w światowej polityce. Ruch ten zdobył sobie największą popularność w okresie upadku państwa osmańskiego jako przesadna konsekwencja nacjonalizmu europejskiego, jako swoista rekompensata za poniesione straty i w opozycji do panislamizmu i osmanizmu, które przyniosły rozczarowanie i nie odpowiadały już więcej tureckim liberałom, przepojonym ideałami rewolucji 1789 r. i uważającymi się za ludzi nowoczesnych. Panturkizm był wówczas ideologią pozbawioną realizmu, ale też ideologią, która odegrała istotną rolę w kształtowaniu się tureckich wyobrażeń geopolitycznych i do dziś posiadającą siłę mobilizacyjną.

Ludy tureckie

Współczesne ludy nazywane tureckimi są gałęzią ludów altajskich, spokrewnioną z ludami mongolskimi i tunguskimi. Określenie „ludy tureckie” jest dość nieprecyzyjne, ale ogólnie rzecz biorąc, obejmuje się tym terminem złożoną mozaikę grup etnicznych i narodowości (zarówno współczesnych, jak i historycznych) żyjących na obszarze Azji Mniejszej, Zakaukazia, Azji Środkowej, Syberii, a także Europy Wschodniej. Ludy tureckie formowały się jako konglomeraty ludności: 1) napływowej i miejscowej; 2) koczowniczej i prowadzącej osiadły tryb życia; 3) turecko-, irańsko- i mongolskojęzycznej².

Pochodzenie ludów tureckich jest kwestią sporną i w nauce istnieją duże rozbieżności na ten temat. Jedni badacze sądzą, że ich siedziby mieściły się pierwotnie w górach Altaju, inni zaś umieszczają je w północno-wschodniej Azji, w rejonach Mongolii południowej, jeszcze inni raczej w Azji Środkowej³. W pewnym uproszczeniu można powiedzieć, że pochodzenie ludów tureckich badacze ich historii zazwyczaj wiążą ze stepowymi terenami Azji Środkowej. Za kolebkę ludów tureckich uważa się tereny będące dziś pod wpływami chińskimi (Turkiestan Wschodni, czyli dzisiejszy Xinjiang, a także Mogolia i Tybet), choć część badaczy etnogenezy ludów tureckich zwraca uwagę, że Turcy byli początkowo „ludźmi lasu” i za-

² Por. A. Wierzbicki, *Etnopolityka w Azji Centralnej. Między wspólnotą etniczną a obywatelską*, Warszawa 2008, s. 87–89.

³ J. Reychman, *Historia Turcji*, Wrocław 1973, s. 10.

mieszkiwali zalesione góry południowej Syberii – Ałtaj i Sajany, gdzie po dziś dzień zamieszkują tureckojęzyczne ludy Ałtajczyków, Chakasów i Tuwińców. Ludy tureckie nigdy nie stanowiły jedności i bardzo szybko wśród plemion tureckich nastąpiły podziały, rozczłonkowania i przesunięcia się pewnych plemion. Wszystkie formacje ludów stepowych, koczowniczych Azji były federacjami plemion, pozostającymi w dość luźnym związku. Turcy utrzymywali się z pasterstwa, także z grabieży sąsiednich plemion. Przywódcami byli obieralni chanowie zwani kaganami, których obowiązki ograniczały się do pozyskiwania pastwisk, kierowania działaniami wojennymi i zapewnienie bezpieczeństwa związkowi plemiennemu. Poczynając od II w. p.n.e., zmiany układów militarnych oraz warunków klimatycznych na obszarach zajmowanych przez plemiona tureckie spowodowały fale wędrówek koczowników, docierających do obszarów graniczących z ludnością osiadłą, stojącą na wyższym poziomie cywilizacyjnym. Właściwą etnogenezę ludów tureckich zapoczątkował rozpad imperium Hunów. W I tysiącleciu n.e. na stepach eurazjatyckich rozpoczęły się przeobrażenia etniczne, które w drugiej połowie I tysiąclecia n.e. doprowadziły do założenia przez plemiona tureckojęzyczne kilku organizmów państwowych (kaganatów) w Azji Środkowej i Syberii Południowej. Pierwszym organizmem państwowym Turków był kaganat Göktürków istniejący od 552 r. do 744 r., rozciągający się od wschodniego brzegu Morza Czarnego po Mongolię i północne Chiny. Kaganat ten był konfederacją plemion tureckich. Nie miał on ani stolicy, ani ściśle wytyczonych granic. Władcy nie mieli stałej siedziby i przebywali na letnich i zimowych leżach, zmieniających w miarę dostępności pastwisk⁴. Dzięki zdolnościom organizacyjnym swych wodzów Turcy szybko stali się najbardziej wpływowym i najbardziej znanym ówczesnym ludem stepowym. Nazwa *Türk* została przyjęta przez liczne plemiona i zaczęto jej używać dla oznaczenia Turków i zasymlowanych z nimi plemion⁵. Ekspansja koczowniczych ludów tureckich w kierunku zachodnim przyczyniła się do rozproszenia plemion tureckich poza ich pierwotne siedziby do Azji Środkowej, Persji, Azji Mniejszej oraz Europy Wschodniej.

⁴ S.J. Shaw, *Historia Imperium Osmańskiego i Republiki Tureckiej*, t. 1: 1280–1808, Warszawa 2012, s. 21–22.

⁵ Por. S. Kałużyński, *Tradycje i legendy ludów tureckich*, Warszawa 1986, s. 7.

W języku polskim pojęcie "ludy tureckie" obejmuje obszerną rodzinę etniczną ludów pokrewnych dzisiejszym Turkom – zamieszkujących państwo tureckie, i w szerokim sensie odnosi się do zróżnicowanej grupy etniczno-językowej, obejmującej takie współczesne społeczności jak np.: Ałtajowie, Azerowie, Bałkarcy, Baszkirzy, Chakasi, Czuwasze, Jakuci, Karaimi, Karakałpacy, Gagauzi, Kazachowie, Kirgizi. Kumycy, Tatarzy, Tuwińcy, Nogajowie, Tatarzy krymscy, Turkmeni, Turcy, Tuwińcy, Uzbegy, Ujgurzy. Społeczności te przynależą do tzw. tureckiej grupy językowej. Wyróżnienie języka jako jednego z elementów identyfikacji „tureckości” jest istotne, ponieważ przyjmuje się, że jedyną możliwą do przyjęcia definicją „tureckości” jest definicja lingwistyczna, a każde inne sformułowanie będzie nieadekwatne, gdyż poza komponentem językowym trudno wskazać na etniczne czy kulturowe elementy, które mogłyby służyć jako podstawa dla definiowania „tureckości”⁶.

Ludy tureckie pod panowaniem Rosji

Panturkizm jako idea politycznej jedności ludów tureckich pojawiła się nie w Imperium Osmańskim, ale wśród ludności tatarskiej zamieszkującej cesarstwo rosyjskie. Dlatego też trudno jest zrozumieć panturkizm bez ukazania jego historycznych konotacji i związków z procesami zachodzącymi w ramach cesarstwa rosyjskiego.

Historia Rosji jest w dużym stopniu związana z historią ludów koczowniczych zamieszkujących eurazjatyckie stopy (ludy tureckie). Walki z Chazarami, a następnie Pieczyngami i Połowcami w okresie Rusi Kijowskiej, najazd mongolski i dominacja Złotej Ordy nad Rusią, walka z niewolą tatarską, podbój chanatów kazańskiego i astrachańskiego przez księstwo moskiewskie, kolonialna ekspansja w Azji Środkowej, konflikt rosyjsko-turecki, będący jednym z najdłuższych w Europie, problem roli, jaką ogrywały w ramach państwowości rosyjskiej tzw. ludy wielkiego stepu, są to elementy, które w dużym stopniu kształtowały rosyjską przeszłość, tożsamość i kulturę. Można powiedzieć, że historia Rosji w dużym stopniu jest historią relacji rosyjsko-tureckich, a stałym problemem państwowości rosyjskiej było zagadnienie ułożenia stosunków z niesłowiańską ludnością

⁶ P. Roux, *op.cit.*, s. 15–17.

pochożenia tureckiego, wyznającą islam, i znalezienia dla niej miejsca w rosyjskiej przestrzeni polityczno-kulturowej.

Słowianie wschodni bardzo szybko zetknęli się z plemionami tureckimi, gdyż od VI w. konfederacje plemion tureckich koczowników zaczęły się kierować na zachód, w stronę stepów eurazjatyckich, rozciągających się od węgierskiego Alföld aż po równiny Mandżurii. W trakcie swoich migracji tureckie plemiona okrążyły silnie bronione cesarstwo bizantyńskie do północnej strony i skierowały się ku Karpatom, obierając starą drogę ekspansji nomadów, wykorzystywaną wcześniej przez Hunów, Awarów, Bułgarów i Węgrów⁷. Plemiona, które w swoich migracjach na zachód szły drogą na północ od Morza Kaspijskiego, na obszarach stepów wschodnioeuropejskich, na terenach Wołgi, Donu, Dniepru zetknęły się z ludami europejskimi, m.in. ze Słowianami, a Chazarowie, Bułgarzy, Pieczyngowie, Połowcy stanowili ważną część historii Rusi.

W połowie XIII w. wojska mongolskie pod dowództwem Batu-chana dokonały najazdu na Europę Wschodnią. Do 1240 r. Mongołowie podporządkowali sobie praktycznie wszystkie księstwa ruskie. Na stepowych obszarach Europy, a także na części stepów zachodniej Syberii i Kazachstanu (tzw. stepy kipczańskie) powstało państwo, które przyjęło nazwę Złota Orda. Mongołowie zaczęli szybko wtapiać się w miejscową ludność. Szybko postępujący proces integracji różnych grup etnicznych w jednym państwie spowodował powstanie narodowości tatarskiej obejmującej dawnych Mongołów, Bułgarów, Kumanów (Połowców), Guzów, Burtasów, częściowo Alanów i Wotiaków⁸. Stopniowo postępował proces turkizacji i islamizacji Złotej Ordy. Za panowania chana Uzbeka islam stał się religią panującą w Złotej Ordzie, a takie same postępy poczynił wówczas proces przejmowania języka ludów tureckich. Od końca rządów Uzbeka w Złotej Ordzie można mówić już o chanacie tatarskim oraz o dominacji wśród tatarów islamu⁹. Trzeba podkreślić, że w procesie kształtowania się społeczności tatarskiej na obszarze Złotej Ordy swą odrębność zachowały plemiona Czerkiesów, Mordwinów, Czeremisów, Baszkirów i Ojratów,

⁷ Por. M. Bazin, S. de Tapia, *Turcja. Geografia wschodzącej potęgi*, Warszawa 2014, s. 35–39.

⁸ J. Włodarski, *Historia Dżoci, syna Czyngis-chana*, Gdańsk 1997, s. 114.

⁹ L. Bazyłow, *Historia Rosji*, t. 1, Warszawa 1983, s. 129.

stanowiące do dziś oddzielne narodowości zaliczane do grupy ludów tureckich.

Rozpad Złotej Ordy na mniejsze organizmy (chanat kazański, chanat astrachański, Orda Nogajska, chanat krymski) oraz wzrost siły księstwa moskiewskiego doprowadził do zmiany sytuacji politycznej w Europie Wschodniej. Księstwo Moskiewskie uzyskało przewagę militarną i od XVI w. rozpoczął się proces rozszerzania się państwa moskiewskiego. W jego skład weszły obszary zamieszkałe przez ludność pochodzenia tureckiego, wyznającą islam (Powołże, Południowy Ural, Zachodnia Syberia). Przyłączywszy ziemie zamieszkiwane przez ludność pochodzenia tureckiego (głównie tatarską), władcy moskiewscy musieli zmierzyć się z istotnymi wyzwaniami: jak zorganizować zarządzanie nowymi obszarami? Jaki prawny i społeczny status przyznać nowym poddanym? Co zrobić z poprzednikami, regionalnymi elitami politycznymi? Jaką prowadzić politykę względem islamu? W okresie od XVI do XVIII w. polityka wobec przyłączonych regionów stanowiła swoistą mieszaninę różnych sposobów postępowania – porozumienia i wojskowo-administracyjna kontrola; chrześcijańskie misjonarstwo i religijna tolerancja; segregacja, ale też i akulturacja różnych grup miejscowej ludności. Politykę tę charakteryzowało zróżnicowane podejście do poszczególnych grup ludności muzułmańskiej. Zakładano stopniowe włączenie w obręb społeczeństwa rosyjskiego niektórych warstw ludności muzułmańskiej, przede wszystkim z wyższych klas, poprzez chrzest; obdarzenie przywilejami i zaszczytami tych, którzy zdecydowali się przyjąć prawosławie, a prześladowanie islamu wszędzie tam, gdzie mógł się on okazać zagrożeniem dla tronu i stabilności państwa¹⁰.

Za panowania Piotra I władze carskie podjęły próby przymusowej chrystianizacji ludności tatarskiej. Dążąc do stworzenia nowoczesnego, opartego na kompetencjach systemu awansów w armii oraz centralnej biurokracji, Piotr I chciał dokonać „modernizacji” i „europeizacji” Rosji. Ideologia „państwowości” i „europeizacji” kraju wyznaczała stosunek Piotra I wobec islamu i jego wyznawców na terytorium Rosji. Do uwarunkowań wewnętrznych dochodził także zewnętrzny konflikt z Turcją i chanatem krymskim, a także obawa przed nielojalnością wobec państwa muzułmanów zamieszkujących

¹⁰ E. Ю. Барковская, *Ислам и опыт государственного строительства в российской империи*, «Ислам на Ближнем и Среднем Востоке» 2010, №5, s. 409–4010.

Rosję. Dlatego też polityka wewnętrzna ukierunkowana była na ograniczenie znaczenia islamu w państwie i chrystianizację muzułmańskich elit społecznych, co miało przyczynić się do ich przyśpieszonej integracji z resztą społeczeństwa. Za pomocą regulacji prawno-administracyjnych car chciał zmusić muzułmańskie elity społeczne do przejścia na prawosławie, upatrując w tym najlepszy sposób na ich integrację i włączenie do systemu państwa. Zmianę polityki wewnętrznej przyniosło dopiero panowanie Katarzyny II, która musiała zmierzyć się z problemem niepokoїв społecznych na terenach zamieszkiwanych przez ludność pochodzenia tureckiego (Powołże i Południowy Ural), takich jak np. powstanie Pugaczowa, a także z problemem likwidacji chanatu krymskiego zamieszkiwanego przez ludność pochodzenia tureckiego (tzw. Tatarzy krymscy). Celem carycy było uspokojenie sytuacji wewnętrznej i zapewnienie lojalności poddanych wobec państwa. Przygotowując się do aneksji Krymu, Katarzyna II chciała przekonać wyznawców islamu, że ich wiara nie będzie zagrożona pod władzą cesarstwa rosyjskiego. Kierując się praktycznymi celami, władze carskie zdecydowały się na zawarcie kompromisu pomiędzy tatarską elitą a rosyjskim państwem. W rezultacie przyjęcia polityki tolerancji religijnej i oficjalnego uznania statusu islamu w państwie, muzułmanie zamieszkujący Powołże, południowy Ural oraz zachodnią Syberię w przyśpieszonym tempie uzyskali religijną autonomię. Ukazy Katarzyny II stworzyły podstawy dla społecznej i religijnej emancypacji muzułmanów, przyczyniły się do kulturowego i religijnego odrodzenia Tatarów oraz zapewniły wyznawcom islamu wolność od prześladowań ze strony państwa. Pozwoliły także na stabilizację wewnętrzną imperium oraz zapoczątkowały ekonomiczną i polityczną ekspansję na obszary zamieszkiwane przez ludność pochodzenia tureckiego wyznającą islam (Krym, wybrzeża czarnomorskie, kazachskie i Azję Środkową). Należy jednak pamiętać, że Katarzyna II nie dotrzymała obietnic składanych Tatarom krymskim, co spowodowało ich exodus do Imperium Osmańskiego.

Powstanie i rozwój panturkizmu w Rosji

Mimo działań podjętych poprzez władze carskie pod koniec XVIII w. nie były one w stanie rozwiązać problemu muzułmanów i ludności tatarskiej. Decyzje podjęte przez Katarzynę II na pewien czas uspokoiły sytuację we-

wnętrzną, ale wkrótce Rosja carska stanęła przed wyzwaniami związanymi z procesami modernizacji, w tym stworzenia nowoczesnego, scentralizowanego państwa narodowego. Wraz ze stopniowym rozpadem struktur patriarchalno-feudalnych dotychczasowe formy organizacji polityczno-społecznej przestały być funkcjonalne. Z procesami modernizacyjnymi towarzyszącymi narodzinom społeczeństwa przemysłowego łączyły się wiele zmian tak w sferze stosunków społecznych, jak i świadomości. Zmiany te sprzyjały krystalizowaniu się świadomości poszczególnych zbiorowości jako świadomości narodowych i przydawały znaczenia tego rodzaju tożsamościom.

Narody i ideologie narodowe

Epoka określana jako nowoczesna była okresem gwałtownego rozwoju narodów i ideologii narodowych (nacjonalizmów). W teoriach antropologicznych i socjologicznych podkreśla się, że państwo narodowe, nacjonalizm i tożsamość narodowa nie są zjawiskami „naturalnymi”, lecz stanowią przypadkowe formacje historyczno-kulturowe. Są to konstrukty społeczne i kulturowe, wytwarzane jako zbiorowe formy organizacji i identyfikacji. Narody nie są jedynie formacjami politycznymi, ale także systemami reprezentacji kulturowej, w obrębie których odbywa się reprodukcja tożsamości narodowej. Wymiar symboliczny i dyskursywny tożsamości narodowej odnosi się do tworzenia opowieści o początkach narodu, jego ciągłości i tradycji (historii)¹¹. Szczególną rolę w kształtowaniu się tak rozumianych tożsamości narodowych odegrał system oświaty. Zgodnie koncepcją Karla W. Deutscha, rozwiniętą następnie przez Ernesta Gellnera, naród stanowi wspólnotę komunikacji, wyznaczaną przez zbiór ujednoczonych symboli. Kontrolowany przez państwo system edukacji szkolnej stanowi siłę unifikującą „kulturę narodową”¹².

Modernizacja wiązała się upowszechnianiem oświaty i rozwojem piśmienności, rozszerzeniem się kręgu ludzi uczestniczących w jednej i tej samej kulturze symbolicznej, co sprzyjało ujednoczeniu i zespalaniu zbioro-

¹¹ Por. Ch. Barker, *Studia kulturowe. Teoria i praktyka*, Kraków 2005, s. 288.

¹² Por. E. Gellner, *Narody i nacjonalizm*, Warszawa 2009, s. 118–122; J. Kilian, *Wspólnota abstrakcyjna. Zarys socjologii narodu*, Warszawa 2004, s. 148–149.

wości. Procesy spontaniczne były wspierane przez odgórny administracyjny przymus i kontrolę nad systemem oświaty i programami nauczania. Rozwój edukacji, który zapoczątkowały reformy Piotra I i Katarzyny II, spowodował, że dziewiętnasty wiek był okresem kulturowego rozkwitu Rosji, a także gwałtownych sporów ideologicznych dotyczących tożsamości rosyjskiej kultury i kształtu rosyjskiego państwa. Wraz z przemianami społecznymi, rozwojem przemysłu, edukacji, kultury władze carskie stopniowo musiały zmierzyć się z problemem modernizacji kraju i stworzeniem jednolitej przestrzeni społeczno-politycznej. Sama lojalność wobec tronu i osoby cara przestała być już wystarczającym spoiwem systemu politycznego wieloetnicznego cesarstwa. W Rosji carskiej pojawiły się pytania podstawowe dla wszystkich państw wieloetnicznych. Na czym ma się opierać lojalność wobec wspólnoty politycznej, jeżeli zamieszkujące państwo grupy i społeczności odwołują się do innych znaków tożsamości kulturowej? Czy żyjące w tym samym państwie narodowości mają być jego współgospodarzami, czy też wyłącznie gośćmi mniej lub bardziej chętnie widzianymi przez dominującą liczebnie większość narodowościową? Czy należy zmierzać do tworzenia narodu państwowego, złożonego z obywateli różnych narodowości, czy też uznać dominujący naród kulturowo-etniczny za wyłącznego właściciela?

Pierwszym sygnałem wskazującym na fakt, że rosyjskie elity polityczne zaczynają sobie zdawać sprawę z wagi problemu, były działania ministra oświaty hrabiego Sergiusza Uwarowa, twórcy ideologii „oficjalnej narodowości” wyrażonej w formule „prawosławie, samowładztwo, narodowość”. Przy czym należy pamiętać, że przez „narodowość” rozumiano nie tyle narodowy, ile raczej ludowy charakter rosyjskiego samowładztwa (odmienny od arystokratycznych monarchii zachodnich), a sam car Mikołaj I ideę „narodowości” traktował ostrożnie, ponieważ kojarzyła się z niebezpieczeństwem rozniecenia wewnątrz państwa antagonizmów etnicznych¹³. W drugiej połowie XIX w. dwa wydarzenia wstrząsnęły rosyjską inteligencją: przegrana wojna krymska oraz powstanie styczniowe. Wojna krymska ujawniła słabość instytucji państwa, a powstanie styczniowe unaocznilo trudności wynikające z rozszerzania granic cesarstwa rosyjskiego i odebrane zostało przez rosyjskie elity społeczno-polityczne jako zagrożenie

¹³ A. Walicki, *Zarys myśli rosyjskiej. Od Oświecenia do renesansu religijno-filozoficznego*, Kraków 2005, s. 184.

dla spoistości państwa. Oba te wydarzenia wpłynęły na sytuację społeczno-polityczną w Rosji carskiej drugiej połowy dziewiętnastego wieku, a w tym m.in. na proces przekształcania słowianofilstwa w ideologię nacjonalistyczną oraz panslawistyczną.

Pod wpływem powstania styczniowego kształtowały się m.in. polityczne koncepcje Jurija Samarina. Jurij Samarin, autor pracy o tytule *Окраины России*, traktował powstanie styczniowe jako swoistego rodzaju precedens, który powinien uświadomić elitom politycznym cesarstwa, jaką politykę powinni prowadzić na *okrainach* Rosji. Uważał on, że w zachodnich prowincjach cesarstwa należy wyćpić wpływy kultury polskiej i katolicyzmu. Wymagałoby to wyrugowania z życia społeczno-politycznego warstw szlachecko-inteligenckich, prowadzenia polityki emancypacji pozostałych warstw ludności (głównie chłopów) i wychowywania ich w duchu lojalności wobec władzy państwowej¹⁴. Samarin był przekonany, że tylko scentralizowane, silne i zintegrowane państwo ma szanse przetrwać jako organizm polityczny. Był zatem zwolennikiem centralizacji władzy, budowy sieci dróg kolejowych mających zintegrować ze sobą różne części cesarstwa i oparcia polityki wewnętrznej na wielkoruskim nacjonalizmie. Samarin zwracał uwagę na fakt, iż zmiany, które zachodzą w Europie będą oddziaływały negatywnie na spoistość Rosji, a więc trzeba podjąć jak najszybsze wysiłki na rzecz zintegrowania *okrain* z resztą kraju. Ideałem politycznym stała się unifikacja administracyjno-prawna, której towarzyszy homogenizacja kulturowa, czyli w praktyce rusyfikacja.

Wojna krymska i tzw. kwestia wschodnia przyczyniły się do rozwoju w Rosji idei panslawizmu. Panslawizm jako ruch ideowo-polityczny, odwołujący się do idei zjednoczenia Słowian, pojawił się na początku XIX w. w Czechach i na Bałkanach. W Rosji carskiej panslawizm zaczął zdobywać sobie popularność wraz z zaognieniem stosunków rosyjsko-tureckich. W 1854 r. Konstanty Aksakow opublikował memoriał *O kwestii wschodniej*, w którym wzywał do „świętej wojny” przeciwko Turcji i jej zachodnim sojusznikom w imię wyzwolenia wszystkich Słowian i prawosławnych z niewoli tureckiej. W ten sposób przed Rosją otworzy się droga do wielkości i siły oraz do stworzenia trwałego sojuszu wszystkich Słowian

¹⁴ Por. A. Walicki, *Rosja, katolicyzm i sprawa Polska*, Warszawa 2002, s. 440–441.

pod patronatem cesarza rosyjskiego¹⁵. W 1867 r. w Moskwie odbywa się II Zjazd Słowiański. Wśród uczestników zjazdu znalazła się prawie cała ówczesna elita intelektualna Rosji. Podczas Zjazdu nawoływano do jedności ludów słowiańskich i stworzenia pod auspicjami rosyjskimi wielkiego państwa (konfederacji) narodów słowiańskich. Podnoszono kwestie języka ogólnosłowiańskiego, którym, jak uważali Rosjanie, powinien być język rosyjski. W 1869 r. ukazuje się książka Mikołaja Danilewskiego *Rosja i Europa*, uważana za kulminacyjny punkt w rozwoju panslawizmu. Apogeum swojej popularności panslawizm osiągnął w okresie wojny rosyjsko-tureckiej 1877–1878.

Fala szowinizmu, która towarzyszyła powstaniu styczniowemu i przegranej wojnie krymskiej, spowodowała ewolucję rosyjskiej myśli społeczno-politycznej w kierunku wielkomocarstwowego nacjonalizmu. Najważniejszym tego wyrazem było przekształcenie się słowianofilstwa w program „narodowienia” cesarstwa przez podporządkowanie jego polityki wewnętrznej rosyjskiemu etnonacjonalizmowi, a zewnętrznej – panslawizmowi. Dotychczasowe koncepcje rozwoju cesarstwa ustąpiły miejsca zwykłemu nacjonalizmowi, postulującemu aktywną dyskryminację narodowych i religijnych mniejszości¹⁶. Tym samym nastąpiła znacząca zmiana polityki narodowościowej w Rosji. Władze carskie podjęły próbę przekształcenia Rosji w scentralizowane państwo narodowe, dysponujące jednolitą przestrzenią prawną, administracyjną, kulturową i ekonomiczną. Jako instrument modernizacji wykorzystano rusyfikację, która miała wspomóc integrację społeczną, a język rosyjski miał pełnić rolę języka modernizacji.

Polityka centralizacji i budowy jednolitego państwa opartego na wielkoruskim nacjonalizmie budziła opór nie tylko na *okrainach* cesarstwa, zamieszkiwanych przez społeczności posiadające silną odrębność etniczno-kulturową, ale także w „wewnętrznych” regionach cesarstwa, zamieszkiwanych przez ludność pochodzenia tureckiego, będącą w dużej części wyznawcami islamu. Rosyjskie aspiracje narodowościowe i polityczne wręcz wymusiły zrodzenie się tożsamości narodowej wśród nie-rosyjskich poddanych cesarstwa. Rozwój edukacji przyczynił się do ukształtowania

¹⁵ A. Walicki, *W kręgu konserwatywnej utopii. Struktura i przemiany rosyjskiego słowianofilstwa*, Warszawa 2002, s. 364.

¹⁶ A. Walicki, *Zarys myśli...*, s. 196.

się rosyjskiej inteligencji, ale procesy modernizacji obejmowały nie tylko zamieszkujących cesarstwo Rosjan, lecz także i inne grupy etniczne. Społeczności zagrożone przez wielkoruski nacjonalizm i politykę rusyfikacji zaczęły szukać sposobów obrony przed rosyjską wersją „kulturkampfu”. W szczególnie trudnym położeniu znaleźli się rosyjscy muzułmanie, którzy w większości należeli do „ludów tureckich”. Musieli się oni zmierzyć nie tylko z wielkoruskim nacjonalizmem, ale także z panslawizmem, który w Rosji carskiej przybrał wyraźnie antytureckie oblicze.

W specyficznej atmosferze końca dziewiętnastego wieku w Rosji część intelektualistów muzułmańskich/tatarskich poszukiwała intelektualnej odpowiedzi na rusyfikację i ideologiczną presję ze strony panslawizmu. Druga połowa dziewiętnastego wieku jest okresem kulturowego „odrodzenia” społeczności tatarskiej i dyskusji dotyczących roli i znaczenia ludów tureckich. Odrodzenie kulturowe muzułmanów w Rosji jest związane z dżadydyzmem (*usul-i jadid* – „nowa metoda”). Dżadydyzm był częścią szerokiego ruchu określanego jako islamski modernizm. Był on reakcją intelektualnych elit muzułmańskich na nadejście nowoczesności. Moderniści twierdzili, że przyczyny słabości świata muzułmańskiego nie tkwią w islamie. Islam nie utrudnia rozwoju kulturowego, naukowego i społecznego, czego świadectwem są tradycje świętości cywilizacji islamskiej. Aby uczynić świat islamu zdolnym do konkurencyjności ze światem europejskim, należy go zmodernizować. Nie oznacza to prostego kopiowania wzorców zachodnich, ale przejmowanie wiedzy i rozwiązań społeczno-politycznych, jeżeli nie stoją one w sprzeczności z islamem. Islam da się pogodzić z nowoczesnością, gdyż wiele idei zachodniej nowoczesności ma swój odpowiednik w islamie, jeżeli się go właściwie interpretuje. Dżadydyzm był modernistycznym nurtem, który na przełomie XIX i XX w. rozpowszechnił się wśród rosyjskich wyznawców islamu. Przedstawiciele tego nurtu opowiadali się za reformą islamu w Rosji, tak aby dostosować go do wymogów nowoczesności. Dżadydyzm powstał i rozwijał się wraz z wewnętrznym kryzysem i rosnącymi sprzecznościami wewnątrz cesarstwa rosyjskiego. Początkowo pojawił się jako wyraz dążenia do reformy szkolnictwa islamskiego w Rosji, po rewolucji 1905 r. przerodził się w silny ruch społeczno-polityczny wśród rosyjskich wyznawców islamu (zwłaszcza w regionach zamieszkałych przez Tatarów oraz w Azji Środkowej), przyczyniając się

do kulturowego i narodowego odrodzenia rosyjskich muzułmanów. Historię dżadydyzmu można podzielić na dwa etapy: 1) 1880–1905, kiedy to przedstawiciele tego ruchu koncentrowali się na problemach reformy tradycyjnego nauczania religijnego i wprowadzeniu nowych metod nauczania; 2) 1905–1917, kiedy to dżadydyści zaczęli podejmować problemy kształtowania się narodu tatarskiego, autonomii religijnej muzułmanów, decentralizacji władzy, samorządności Tatarów oraz stworzenia państwa prawa z równością wszystkich obywateli¹⁷.

Za twórcę dżadydyzmu uznaje się krymskiego Tatarę Ismaila beja Gasprinskiego. Był on jednym z „ojców” intelektualnego i narodowego odrodzenia społeczności muzułmanów w cesarstwie rosyjskim. Jego koncepcje i idee, generalnie rzecz ujmując, mieściły się w szerokim nurcie islamskiego modernizmu. W 1881 r. opublikował on pracę *Русское мусульманство Мысли, заметки и наблюдения мусульманина*. W 1883 r. na Krymie Gasprinski zaczął wydawać czasopismo *Тарджиман (Tercüman)*, które przez najbliższe 20 lat stało się głównym propagatorem dżadydyzmu. Gasprinski starał się szukać dróg modernizacji islamu i odrodzenia kulturowo-religijnego muzułmańskich mieszkańców Rosji carskiej. Był on zaniepokojony możliwością rusyfikacji krymskich Tatarów, którzy stanowili wówczas ok. 25% ludności Krymu. Uważał, że podstawą dla zachowania tożsamości krymskich tatarów jest ochrona języka tureckiego. Według niego jedynym sposobem na zachowanie języka była modernizacja szkół i metod nauczania w islamskich szkołach. Dlatego też szczególną rolę przypisywał on edukacji i postulował reformę programów nauczania w muzułmańskich szkołach podstawowych – *mastabach*, które miały stać się alternatywą dla państwowych szkół postrzeganych jako narzędzie rusyfikacji. Według Gasprinskiego nowa szkoła muzułmańska miała przejąć zachodnią metodykę nauczania i stanowić syntezę kultury muzułmańskiej z najnowszymi osiągnięciami naukowo-technicznymi. W programach nauczania obok treści religijnych związanych z Koranem miały znaleźć się także przedmioty ścisłe oraz języki obce, a w tym język turecki, będący według Gasprinskiego *lingua franca* świata ludów tureckich. Gasprinski wysunął ideę stworzenia wspólnego języka tu-

¹⁷ III. Ергобек, К.Ж. Алтаева, *Соотношение понятий пантуркизм, панисламизм и джадидизм*, „Reports of the National Academy of Science of the republic of Kazakhstan” 2015, vol. 3, nr 301, s. 284–287.

reckiego na podstawie zmodernizowanego języka Turków osmańskich, który miał ułatwić zjednoczenie i integrację wszystkich muzułmanów Rosji, co miało ich uchronić przed asymilacją i rusyfikacją. W wydawanej przez siebie gazecie Gasprinski pisał o znaczeniu jedności wszystkich Turków wobec nacjonalizmu rosyjskiego i starał się opracować jednolity turecki język literacki, który mógłby być zrozumiały przez wszystkich.

Projekty „nowych metod nauczania” Gasprinskiego wykraczały daleko poza problemy reformy szkolnictwa i nowych metod nauczania. Bardzo charakterystyczny jest fakt, iż pojawienie się panturkizmu związane jest z reformami oświaty, co potwierdzaoby tezę, że był to wyraz reakcji na procesy modernizacyjne, a zwłaszcza na problemy związane z kształtowaniem się nowoczesnych tożsamości narodowych. Gasprinski w swoich publikacjach podejmował nie tylko problematykę modernizacji wspólnoty muzułmańskiej drogą reformy oświaty, ale także zagadnienia zjednoczenia duchowego i politycznego muzułmańskich narodów tureckich i formy ich stosunków z Rosją carską. Podkreślał swoją lojalność wobec Rosji, ale był krytycznie nastawiony wobec zdobywającego sobie dużą popularność panslawizmu i wykorzystywaniu go w polityce zagranicznej i wewnętrznej caratu. Uważał, że panslawizm stanowi zagrożenie dla ludów tureckich będących poddanymi carskimi. Aby przeciwstawić się wpływom panslawizmu, sformułował on ideę jedności wszystkich muzułmańskich etnosów zamieszkujących imperium rosyjskie. Gasprinski wykorzystał niektóre koncepcje panslawistów, dostosowując je do sytuacji ludów tureckich. Z uwagi na fakt, że społeczności wyznające islam w państwie rosyjskim były pochodzenia tureckiego, idee te zostały nazwane panturkizmem (*Türkçülük*).

Analiza rozwoju panturkizmu w Rosji nie może obyć się bez zwrócenia uwagi na rolę dżadydyzmu w kulturowym odrodzeniu rosyjskich muzułmanów, ale utożsamianie dżadydyzmu z panturkizmem jest nieuprawnione, gdyż dżadydyci, a przede wszystkim sam Gasprinski, orientowali się nie tyle na Turcję, ile na Rosję. Za swój główny cel dżadydyci stawiali sobie modernizację religijnego, kulturowego, ekonomicznego i politycznego życia rosyjskich muzułmanów i ich integrację ze społecznym systemem Rosji carskiej jako pełnoprawnych obywateli państwa. Nie mniej jednak to właśnie odrodzenie kulturowe rosyjskich muzułmanów zapoczątkowane przez dżadydyzm spowodowało, że Turcy żyjący pod panowaniem rosyj-

skim wykazywali coraz silniejszą tendencję do zacieśniania więzów z Turcją i poszerzania wiedzy o języku i historii ludów tureckich. Intelktualna działalność była prowadzona przede wszystkim wśród Tatarów na Krymie i w Kazaniu, ale także środkowoazjatyccy intelektualiści zaczęli odwiedzać państwo osmańskie. Część arystokracji i inteligencji zaczęła wysyłać swoje dzieci do szkół w Stambule.

Mówiąc o panturkizmie w Rosji, należy wymienić urodzonego w Sybirsku na Wołgą jednego z najważniejszych intelektualistów rosyjsko-tureckich Yusufa Akçura (ros. Jusuf Akczurin), który wywarł chyba największy wpływ na rozwój panturkizmu. Ten pochodzący z Powołża Tatar uchodzi za jednego z najbardziej wpływowych myślicieli islamskiego modernizmu. W odróżnieniu do islamskiego modernizmu Gasprinskiego, Akçura zaproponował koncepcję panturkizmu jako spójną i całościową alternatywę polityczną wobec osmanizmu oraz panislamizmu. Jego idee szybko rozpowszechniły się wśród tureckiej inteligencji, a wraz z przejściem władzy w państwie osmańskim przez młodoturków jego idee zdobyły wpływ na tureckie elity polityczne.

Akçura urodził się w Symbirsku nad Wołgą. W młodym wieku wyjechał do Stambułu. Pobierał nauki w szkołach wojskowych i tam związał się z ruchem młodotureckim. Za swoją działalność polityczną został zesłany do Libii, skąd uciekł do Paryża. W Paryżu związał się z radykalnym skrzydłem młodoturków, których liderem był książę Sabaheddin. Nie akceptując programu młodoturków, a zwłaszcza ich osmanizmu, Akçura wrócił do Rosji, gdzie zaczął publikować swoje polityczne traktaty, które były następnie kolportowane na terenie Imperium Osmańskiego¹⁸. Główną pracą „teoretyczną” Akçura był napisany w 1904 r. artykuł *Trzy rodzaje polityki* (*Три вида политики, Üç ter-i siyaset*,). Była to pierwsza publikacja, w której problem wspólnoty ludów tureckich był analizowany jako idea o charakterze politycznym, i uchodzi ona za kluczowy manifest panturkizmu¹⁹. Artykuł składał się z trzech części. Krótkie wprowadzenie zawierało tezę, że w państwie osmańskim można wyróżnić trzy podstawowe „rodzaje poli-

¹⁸ S.J. Shaw, E.K. Shaw, *Historia Imperium Osmańskiego i Republiki Tureckiej*, t. 2: 1808–1975, Warszawa 2012, s. 407.

¹⁹ J.M. Landau, *Pan-Turkism from irredentism to cooperation*, Londyn 1995, s. 14; H. Poulton, *Top hat, Grey Wolf and crescent-Turkish nationalism and the Turkish republic*, Londyn 1997, s. 72.

tyki”, czy też trzy sposoby postrzegania państwa i jego przyszłości. Pierwszy zakłada równouprawnianie i asymilację wszystkich społeczności i grup żyjących w imperium i stworzenie „narodu osmańskiego” związanego lojalnością wobec państwa i rodu Osmana (osmanizm). Drugi zakłada, że władca państwa osmańskiego posiada prawa kalifa, a tym samym dysponuje legitymacją do zjednoczenia wszystkich muzułmanów w ramach państwa osmańskiego (panislamizm). Trzeci zakłada konieczność ukształtowania „politycznego narodu tureckiego” złączonego więziami etniczności (turkizm). W artykule Ačkura analizował wszystkie trzy koncepcje, wskazując na ich możliwości i konsekwencje. O trzeciej możliwości pisał, że jest to idea nowa, której nikt jeszcze ani w imperium osmańskim, ani w innych „tureckich” krajach, nie rozpatrywał. Jej zaczątki pojawiają się dopiero w imperium osmańskim oraz w rosyjskich prowincjach zamieszkałych przez ludy tureckie. Przy czym Ačkura uważał, że to właśnie tam, w gęsto zaludnionych przez ludy tureckie prowincjach cesarstwa rosyjskiego: w Azji Środkowej i na Powołżu, idea ta posiada najlepsze warunki dla swojego rozwoju. Lepsze niż w prowincjach państwa Osmanów.

Analizując możliwości polityki „tureckiej jedności”, Ačkura zwracał uwagę, że podstawową zaletą takiego podejścia jest możliwość zjednoczenia w jednym organizmie politycznym wszystkich ludów tureckich zamieszkujących ogromne obszary Azji Środkowej i Europy Wschodniej, zjednoczonych językiem, pochodzeniem etnicznym i religią. Polityka panturkizmu służyłaby stworzeniu potężnej nacji zorganizowanej w jednolitym organizmie politycznym, dzięki czemu ludy tureckie zachowałyby swoją pozycję wśród innych wielkich nacji. Szczególną rolę w tym procesie miałyby odgrywać państwo Osmanów oraz islam, który powinien pełnić rolę wspomagającą w procesach jednoczenia wszystkich Turków. Ačkura zwracał uwagę, iż jedyną przeszkodę na drodze do jednoczenia ludów tureckich stanowi Rosja carska, na której terytoriach zamieszkuje większość ludów pochodzenia tureckiego. Przy czym jest to w zasadzie jedyna przeszkoda na drodze do politycznego zjednoczenia ludów tureckich, gdyż w przypadku pozostałych państw europejskich taka idea nie stanowi dla nich zagrożenia, a co więcej, mogą ją wspierać ze względu na uszczerbek, jaki przyniesie ona Rosji²⁰. Praca Ačkura wywarła znaczący wpływ

²⁰ Р.Ф. Мухамметдинов, *Нация и революция*, Kazań 2000, s. 23–26.

na turecką inteligencję, a panturkizm zyskał szczególną popularność w momencie wybuchu rewolucji młodotureckiej w Imperium Osmańskim w 1908 r. To wtedy panturkizm zaczął być postrzegany jako główna alternatywa dla osmanizmu i panislamizmu, wywierając znaczący wpływ na politykę zagraniczną państwa osmańskiego.

Warto zwrócić uwagę na ciekawą ewolucję, którą przeszła rosyjska myśl społeczno-polityczna w okresie po rewolucji październikowej. W wyniku rewolucji bolszewickiej na terytorium byłej Rosji carskiej powstało ZSRR, w którym oficjalną ideologią był komunizm, zakładający, że różnice religijne i narodowościowe są wtórne i nie mają znaczenia w procesach budowy internacjonalistycznej wspólnoty „ludzi pracy”. Religia i narodowość były w oficjalnej propagandzie politycznej traktowane jako „opium dla ludu”, które ma służyć ukrywaniu feudalnego/kapitalistycznego wyzysku. Realizacja modelu „człowieka radzieckiego” miała służyć budowie nowych źródeł identyfikacji społeczno-politycznej, które pozwoliłyby stworzyć zintegrowany społecznie i politycznie organizm państwowy. Oznaczało to eliminację nacjonalizmu rosyjskiego (a w tym także panslawizmu/słowianofilstwa) oraz panturkizmu z oficjalnej przestrzeni dyskursu społecznego. Natomiast poza granicami ZSRR grupy rosyjskich migrantów, szukając odpowiedzi o przyszłość Rosji, starały się stworzyć swoistą syntezę panslawizmu i panturkizmu – eurazjatyzm.

Eurazjaci uważali, że specyfika rosyjskiej kultury i cywilizacji jest wynikiem unikalnego połączenia pierwiastka słowiańskiego (Słowianie) i turańskiego (tzw. ludy wielkiego stepu). Kultura rosyjska nie jest ani kulturą europejską, ani eurazjatycką, ale stanowi coś zupełnie wyjątkowego – kulturę eurazjatycką. Orientacja „na Wschód”, ku „ludom wielkiego stepu”, w pozytywnym kontekście była specyficzna dla całego ruchu eurazjatów i stanowiła kluczową formułę ruchu eurazjatów. Piotr Sawicki, a następnie Lew Gumilow przekonywali, że siła rosyjskiego etnosu jest efektem wielkiej syntezy cywilizacyjno-kulturowej, która dokonała się na obszarze Eurazji. Połączone tradycje słowiańskie i turańskie stanowią o sile i wyjątkowości państwowości rosyjskiej²¹.

²¹ Por. J. Potulski, *Współczesne kierunki rosyjskiej myśli geopolitycznej. Między nauką, ideologicznym dyskursem a praktyką*, Gdańsk 2010, s. 103–119.

Panturkizm w Turcji

Procesy europejskiej modernizacji, a przede wszystkim idea narodu chętnie przyjmowana przez mniejszości narodowe w państwie osmańskim, przyczyniły się także do rozwoju tureckiego nacjonalizmu. Pierwsze reformy modernizujące państwo i społeczeństwo osmańskie (tanzymat) przyczyniły się do rozwoju oświaty i powstania tureckiej inteligencji. Młoda turecka inteligencja zaczęła poszukiwać sposobów na usprawnienie i zreformowanie państwa. Pod wpływem liberalnych nurtów pochodzących z zachodniej Europy zaczęto coraz głośniejsze domagać się fundamentalnych zmian politycznych i społecznych. Luźne grupy liberalnej inteligencji, działające w Imperium Osmańskim i za jego granicami, zaczęto określać zbiorczą nazwą młodoturków. Młodoturcy wywodzili się z różnych środowisk, a tym, co ich łączyło, była frustracja związana z niepowodzeniem dotychczasowych reform i słabnącą pozycją państwa osmańskiego. Stopniowa radykalizacja postaw politycznych młodoturków doprowadziła do sytuacji, w której zaczęto uważać, iż jedyną możliwością dla ratowania państwa osmańskiego jest doprowadzenie do upadku reżimu i przeprowadzenie fundamentalnych zmian społecznych i politycznych.

Rządzący państwem osmańskim sułtan Abdülhamid uważał siebie za reformatora, który jest w stanie doprowadzić do modernizacji państwa i utrzymania jego jedności. Próbując umocnić swoją władzę przed wewnętrznymi i zewnętrznymi zagrożeniami, sułtan popierał rozwój dwóch ruchów: islamizmu, dążącego do ponownego utwierdzenia religijnych i kulturowych wartości islamu i do jedności muzułmanów na całym świecie, oraz turpizmu, akcentującego tureckie tradycje w kulturze osmańskiej i propagującego jedność tureckiej diaspory²². Za rządów Abdülhamida najsilniejszą ideologią był islamizm, który nawoływał do powrotu do fundamentalnych wartości i tradycji cywilizacji Imperium Osmańskiego, ale stopniowo coraz silniejsze stały się wpływy turpizmu, zwłaszcza wśród tych osób, które w islamie widziały przyczynę zacoferania imperium. Inteligencja turecka coraz mocniej interesowała się własną historią. W drugiej połowie dziewiętnastego wieku słowo *Türk* zaczęło zyskiwać pozytywne

²² S.J. Show, E.K. Shaw, op.cit., s. 397–403.

konotacje, a powstające prace historyczne zaczęły opisywać historię ludów tureckich i ich wkład w cywilizację islamu i trwanie Imperium Osmańskiego. Zaczęto pisać o Turkach mieszkających na Krymie, w Chinach i Samarkandrze, a także wspierać wszelkie oznaki przebudzenia narodowego w tych społecznościach²³. Do wzrostu popularności turpizmu przyczyniły się informacje o prześladowaniach, jakich doznawali muzułmanie będący poddanyami cesarstwa rosyjskiego. Uciekinierzy z Kaukazu, Krymu, wysiedlani z Rosji carskiej Czerkiesi przyczyniali się do rozwoju idei jedności wszystkich Turków wobec rosyjskiego zagrożenia. Zarówno islamizm, jak i turkizm stały się ideologiczną bronią Osmanów w rywalizacji z Rosją carską o wpływy na Kaukazie i w Azji Środkowej²⁴.

W okresie rozkładu Imperium osmańskiego pojawiały się różnorodne projekty mające na celu odwrócenie negatywnych tendencji i stworzenie silnego państwa. Jedną z takich koncepcji stał turecki nacjonalizm oraz panturkizm, które w państwie osmańskim przełomu XIX i XX w. trafiły na podatny grunt. Nacjonalizm turecki stał się ideologią państwa, kiedy coraz większą rolę w polityce państwa zaczęli odgrywać młodoturcy, a zwłaszcza po rewolucji 1908 r. i objęciu władzy przez Komitet Jedności i Postępu. Początkowo młodoturcy w większości byli zwolennikami tzw. osmanizmu, który zakładał utworzenie „narodu osmańskiego” bez względu na przynależność etniczną i religijną. Kryterium przynależności od narodu było zamieszkiwanie na terenie imperium oraz bycie poddanym sułtana. Przejście od osmanizmu do nacjonalizmu tureckiego było wynikiem nowej fali ataków na Imperium Osmańskie, zapoczątkowanej przez Włochów w Trypolisie i Bengali w 1911 r. Tym, co przekonało Turków bardziej niż jakiegokolwiek inne wydarzenie, że marzenia o zjednoczonym imperium godzącym interesy poszczególnych grup narodowościowych są utopią, był bunt Albańczyków. Dla świeckich modernistów był to ostateczny impuls do przejścia od osmanizmu do tureckiego nacjonalizmu²⁵.

Niepowodzenia i upokorzenia w polityce zagranicznej, rozgoryczenie wobec mniejszości zamieszkujących państwo osmańskie, które nie były

²³ S.J. Shaw, E.K. Shaw, op.cit., 405–406.

²⁴ Пор. Ф.М. Мухаметшин и др., *Россия – Средняя Азия. Политика и ислам в конце XVIII–начале XX вв.*, t. 1, Moskwa 2011, s. 196–217.

²⁵ S.J. Shaw, E.K. Shaw, op.cit., s. 442.

skłonne akceptować hasła osmańskiego patriotyzmu, wysuwając własne, często radykalne polityczne i terytorialne żądania, wszystko to wpłynęło na poszukiwanie nowych koncepcji politycznych i nowych terenów działania, dawania posłuchu hasłom obiecującym przynieść zadośćuczynienie za doznane krzywdy²⁶. Gdy nie spełniły się marzenia o osmańskim patriotyzmie, jednoczącym wszystkie ludy zamieszkujące państwo osmańskie, nastąpił wzrost nacjonalizmu rdzennie tureckiego (Kemal Atatürk) oraz rozwój panturkizmu (Enver Pasza). Na początku dwudziestego wieku szczególnie panturkizm przyciągał swoim rozmachem i ideologią. Główny krzewiciel panturkizmu w Turcji poeta Ziya Gökalp pisał: „ani Turcja, ani Turkiestan nie są naszą ojczyzną, naszą ojczyzną jest wielki i wieczny kraj: Turan”. Idea Turanu było to odwołanie się już nie tylko od idei zjednoczenia bliskich sobie plemion tureckich, ale odnosiła się do odtworzenia mitycznej i niejasno określonej, potężnej krainy, obejmującej środek Azji²⁷.

Przedstawiciele ruchu młodoturków zaczęli głosić hasła nacjonalizmu tureckiego, w którym upatrywali ideologiczną przeciwwagę dla panislamizmu i panosmanizmu. Dla nich turkizm i panturkizm miały być nową ideą, która mogłaby pomóc zrekompensować państwu osmańskiemu straty terytorialne w Europie i Afryce poprzez zwrócenie się ku idei jedności wszystkich ludów tureckich i budowie ich wielkiego sojuszu. Największym zwolennikiem idei panturkizmu był Enver Pasza, jeden z przywódców Komitetu. To on był w największym stopniu odpowiedzialny za uczynienie panturkizmu ideologią państwową i rozpowszechnienie tej idei w kręgach wojskowych. Enver Pasza, który w okresie poprzedzającym i wojnę światową pełnił funkcję osmańskiego ministra wojny, znajdował się pod wielkim wpływem myśli o wyzwoleniu i zjednoczeniu wszystkich Turków zamieszkujących Kaukaz i Azję Środkową²⁸. To przede wszystkim Enver Pasza opowiadał się za sojuszem z Niemcami, a jego długofalowymi strategicznymi celami, które chciał realizować w trakcie I wojny światowej, było wyzwolenie wszystkich Turków żyjących na Kaukazie i w Azji Środkowej spod rosyjskiej władzy i ustanowienie wpływów sułtana-kalifa nad muzułmanami całego świata. Denver Pasza liczył, że wkroczenie armii turec-

²⁶ J. Reychman, *op.cit.*, s. 277.

²⁷ *Ibidem*, s. 279–280.

²⁸ J.M. Landau, *op.cit.*, s. 51.

kiej na Kaukaz spowoduje wybuch powstania zamieszkujących północny Kaukaz muzułmanów. Po rewolucji bolszewickiej Enver Pasza snuł plany budowy nowego imperium tureckiego, które miałyby ciągnąć się przez Kaukaz, Krym i Azję Środkową. Koncentracja wojsk tureckich na froncie kaukaskim, która miała umożliwić realizację planów Envera Paszy, odbiła się na innych frontach. Bliskowschodnie prowincje państwa osmańskiego stopniowo były przejmowane przez wojska ententy.

Powojenne losy Envera Paszy były symbolem upadku znaczenia ideologii panturkizmu. 2 listopada 1918 r. przywódcy rządu młodoturków, a w tym Enver Pasza uciekli z Turcji do Odessy, skąd udali się do Berlina. W Berlinie żyli pod przybranymi nazwiskami, ponieważ państwa ententy poszukiwały ich w związku ze zbrodniami, jakich mieli się oni dopuścić w trakcie wojny. Tureckich polityków postanowili wykorzystać do swych celów bolszewicy. Ich przedstawiciel – Karol Radek, zaprosił ich, by kontynuowali „turecką walkę narodową” z poparciem bolszewików. Enver wyjechał do Moskwy. Tam podjął działalność polityczną, zmierzającą do odzyskania władzy w Turcji przy pomocy bolszewików po spodziewanej klęsce nacjonalistów Kemala Atatürka. Enver założył Związek Muzułmańskich Towarzystw Rewolucyjnych oraz Partię Rad Ludowych. Sukcesy Kemala Atatürka zmusiły Envera Paszę do porzucenia swoich ambicji odzyskania władzy w Turcji. Uciekł on do Azji Środkowej, gdzie starał się upowszechnić ideologię panturkizmu i podburzał miejscową ludność przeciw Rosjanom i Brytyjczykom. Był ministrem wojny Imperium Osmańskiego zaangażował się w ruch Basmaczy, a zginął w 1922 r. w potyczce z wojskami rosyjskimi w Turkiestanie²⁹. Panturkizm Envera Paszy okazał się utopią. Państwo tureckie przetrwało kryzys związany z upadkiem imperium Osmanów tylko dzięki działalności nacjonalistów Kemala Atatürka – twórcy współczesnej Turcji.

Współczesny panturkizm

W Turcji rządzonej przez Kemala Atatürka i jego następców nie było miejsca ani dla panislamizmu, ani dla panturkizmu. Politykę wewnętrzną i zagraniczną zdominowali tureccy nacjonałiści związani głównie z kołami

²⁹ S.J. Shaw, E.K. Shaw, op.cit., s. 537–538.

wojskowymi. Powrót do dyskusji o roli i miejscu Turcji w świecie związany jest ze zmianami związanymi z zakończeniem tzw. zimnej wojny i upadkiem ZSRR. Turcja, która od końca XVII w. stopniowo traciła swoje znaczenie polityczne (kurczenie się tureckiego terytorium, „chory człowiek Europy”, upadek imperium osmańskiego w wyniku I wojny światowej), umiejętnie wykorzystała szansę odbudowy swojej pozycji, jaką stworzyła zimna wojna. Państwo tureckie ze względu na swoje geopolityczne/geostrategiczne położenie było postrzegane przez USA³⁰ jako bufor, gwarant bezpieczeństwa dla obszaru euroazjatyckiego i wschodnią flankę NATO, która blokuje rosyjską ekspansję na Bliski Wschód. Politycy tureccy umiejętnie wykorzystali szansę, którą stworzyła dla Turcji zimna wojna, wkomponowując się w system międzynarodowy dla odbudowania swojego prestiżu i znaczenia.

Sytuacja międzynarodowa Turcji zmieniła się po rozpadzie ZSRR. Turcja straciła dla USA i Europy Zachodniej ważną część swego wojenno-strategicznego znaczenia (spowodowało to m.in. zmniejszenie pomocy finansowej i wojskowej). W okresie zimnej wojny polityka turecka koncentrowała się wokół zagadnień związanych z zagrożeniem ze strony ZSRR. Upadek ZSRR spowodował, że przed Turcją otworzyły się nowe możliwości działania, związane z obszarami do tej pory „zamkniętymi” dla Turcji, takimi jak Bałkany, Kaukaz, Azja Środkowa, Bliski Wschód. Turcja, nie będąc już „flanką NATO”, znalazła się w sytuacji kraju, który zmuszony został do ponownego określenia swojej roli w świecie i szukania efektywnej strategii geopolitycznej³¹.

Uogólniając, można powiedzieć, że na początku lat dziewięćdziesiątych możliwe były trzy scenariusze dalszego rozwoju sytuacji w Turcji: 1) prozachodnim reformatorom z pomocą krajów Unii Europejskiej uda

³⁰ Znaczenie, jakie Turcji przypisywali amerykańscy politycy, można zrozumieć, analizując pracę Zbigniewa Brzezińskiego *Wielka Szachownica*, w której Brzeziński nazywa Turcję „sworzniem geopolitycznym”, czyli państwem o krytycznym znaczeniu geopolitycznym dla ładu międzynarodowego. Znaczenie „sworzni geopolitycznych” wynika przede wszystkim z ich położenia geograficznego i potencjalnych skutków ich destabilizacji. Brzeziński pisał, iż „Turcja stabilizuje region Morza Czarnego, kontroluje cieśniny łączące je z Morzem Śródziemnym, równoważy wpływy Rosji na Kaukazie, jest przeciw wagą dla islamskiego fundamentalizmu i stanowi południową kotwicę NATO”, por. Z. Brzeziński, *Wielka Szachownica*, Warszawa 1991, s. 41, 57.

³¹ Por. L.P. Stephan, *Turkey as a U.S. security partner*, Santa Monica 2007; s. 3–4, L.P. Stephan, I.O. Lesser, *Turkish foreign policy in the age of transition*, Santa Monica 2003, s. 1–11.

się przekształcić Turcję w nowoczesne europejskie państwo; 2) dominującą rolę zacząć odgrywać tureccy nacjonaliści, zorientowani na ekspansję na przestrzeń zamieszkiwaną przez narody tureckie i będą dążyć do odbudowy sfery wpływów tureckich w basenie Morza Kaspijskiego i Środkowej Azji; 3) dominujące wpływy w kraju zdobędą islamiści zorientowani na świat islamu i rozszerzanie swoich wpływów na Bliskim Wschodzie, tj. na obszary, które stanowiły kiedyś integralną część Imperium Osmańskiego.

Pierwsza z tych opcji politycznych najbliższa jest tradycji Kemala Atatürka, który dążył do modernizacji Turcji i stworzenia w miejsce Imperium Osmańskiego nowoczesnego tureckiego państwa narodowego. Atatürk podjął usilne starania na rzecz modernizacji i westernizacji Turcji. Nie bez przyczyny Samuel Huntington, pisząc o relacjach między różnymi kręgami kulturowymi a cywilizacją zachodu, *kemalizmem* określał politykę przyjęcia modernizacji i westernizacji, wychodzącą z założenia, że modernizacja jest pożądana i potrzebna, a lokalnej kultury nie sposób z nią pogodzić więc trzeba ją zarzucić³². Druga związana jest z doktryną polityczną panturkizmu, głoszącą jedność etniczną wszystkich ludów tureckich oraz konieczność ich integracji kulturowej i politycznej. Trzecia kojarzona jest z tradycją neoosmańską³³ i związana z doktryną tzw. *Strategicznej Głębi*, czyli nową strategią polityki zagranicznej, opracowaną w 2001 r. przez Ahemta Davutoğlu, doradcę Recepta Erdogana ds. zagranicznych, późniejszego ministra spraw zagranicznych Turcji, a obecnie premiera tego kraju.

W okresie zimnej wojny wzajemne relacje obu państw były ograniczone. W ZSRR traktowano Turcję jako „przyczółek” NATO i Zachodu, a Turcja postrzegała ZSRR jako zagrożenie dla swojego bezpieczeństwa. Obydwa państwa traktowały się w kategoriach wrogów. Przekształcenia jakie nastąpiły w środowisku międzynarodowym, sprzyjały normalizacji stosunków wzajemnych i nawiązywaniu relacji gospodarczych. Analitycy

³² Por. S. Huntington, *Zderzenie cywilizacji*, Warszawa 2003, s. 106–107.

³³ W okresie rozkładu Imperium Osmańskiego pojawiały się różnorodne projekty, mające na celu odwrócenie negatywnych tendencji i stworzenie silnego państwa. Jedną z takich koncepcji był osmanizm, który zakładał utworzenie „narodu osmańskiego” bez względu na przynależność etniczną i religijną. Kryterium przynależności do narodu było zamieszkiwanie na terenie imperium oraz bycie poddanym sułtana. Współczesny turecki neoosmanizm nawiązuje do tradycji Imperium Osmańskiego i do jego politycznej zwierzchności nad Bliskim Wschodem i światem muzułmańskim.

zajmujący się badaniem wzajemnych relacji rosyjsko-tureckich zwracają uwagę, iż w latach dziewięćdziesiątych oba kraje ostrożnie podchodziły do problemu rozwoju dwustronnych kontaktów handlowych i politycznych. We wzajemnych relacjach wciąż dominował zimnowojenny „stary paradygmat”, czyli uprzedzenia, oraz postrzeganie drugiej strony w kategoriach napięcia, konfliktu i rywalizacji. Głównym źródłem nieporozumień był problem zapełnienia „geopolitycznej pustki” w regionie Morza Czarnego, na Kaukazie i Azji Środkowej (czyli w regionach będących terenem historycznej rywalizacji Turcji i Rosji) jaka powstała po rozpadzie ZSRR. Upadek Związku Radzieckiego spowodował, że marzenia ultraprawicowych i nacjonalistycznych „Szarych Wilków” (*Bozkurt*) o stworzeniu unii wszystkich ludów tureckich znów znalazły się w centrum tureckiej debaty politycznej.

Po rozpadzie ZSRR Turcja straciła dla USA i Europy Zachodniej ważną część swojego wojenno-strategicznego znaczenia. Z uwagi na fakt, iż dominującą religią w państwie tureckim jest islam, pogorszyła się jego pozycja w Europie i oddaliła się perspektywa wejścia do UE. Postawiło to Turcję zamiast w roli wiodącego kraju muzułmańskiego, w roli „pariasa” Europy, bezskutecznie próbującego uzyskać akceptację dla akcesji do UE. W efekcie coraz więcej Turków zaczęło postrzegać prozachodnią politykę państwa jako nieprzynoszącą sukcesów, lecz powodującą coraz więcej problemów³⁴. Zaczęto zatem poszukiwać alternatyw dla dotychczasowej polityki. Rozpad ZSRR otworzył przed Turcją możliwości zwiększenia swoich wpływów w regionie Zakaukazie i Azji Środkowej. Co więcej, władze w Ankarze mogły liczyć na poparcie Stanów Zjednoczonych, które za pomocą Turcji mogły podjąć próbę wypchnięcia Rosji z jej dotychczasowych sfer wpływów na Kaukazie i Azji Środkowej. Od początku lat dziewięćdziesiątych dało się zauważyć wyraźny renesans panturkizmu i idei „Wielkiego Turanu”, który stworzyłby szansę na budowę „tureckiej jedności”. Tureckie władze zaczęły mówić o „tureckiej wspólnotie” rozciągającej się od Adriatyku do chińskiego Wielkiego Muru. Turcja starała się zastąpić Rosję w roli „starszego brata”, tzn. głównego partnera politycznego i eko-

³⁴ Por. N. Uslu, *The Russian, Caucasian and Central Asia aspect of Turkish foreign policy in the post cold war period*, „Alternatives: Turkish Journal of International Relations” 2003, vol. 2, nr 3–4, s. 164.

nomicznego „tureckich narodów”³⁵. Po rozpadzie ZSRR Turcja starała się promować politykę współpracy pomiędzy krajami turkojęzycznymi, odwołując się do idei wspólnoty wszystkich ludów tureckich. Władze w Ankarze działały na rzecz pogłębienia wzajemnej współpracy gospodarczej i politycznej. Zainicjowane zostały spotkania przedstawicieli państw „tureckich” oraz podjęto próby budowy wspólnych instytucji działających na rzecz współpracy kulturalnej. Władze tureckie miały nadzieję na instytucjonalizację kontaktów poprzez budowę wspólnych instytucji. Koncepcja budowy „wspólnej przestrzeni” gospodarczej i politycznej odniosła ograniczone sukcesy m.in. ze względu na zaangażowanie się Turcji w procesy integracji europejskiej (dążenie do akcesji do UE) oraz problemy Bliskiego Wschodu³⁶.

Symboliczną kulminacją polityki panturkizmu był 4 sierpnia 1996 r., kiedy to w Stambule uroczystie pochowano przywiezione szczątki Envera Paszy. W uroczystościach pochowania szczątków Envera Paszy uczestniczyło wielu prominentnych polityków i wojskowych, a podczas uroczystości członkowie tureckich nacjonalistycznych grup skandowali hasła odwołujące się do idei „Wielkiego Turanu”, czyli zjednoczenia wszystkich narodów tureckich od Adriatyku po Chiny. Prezydent Sulejman Demirel nazwał Envera Paszę nacjonalistą, idealistą, honorowym żołnierzem, który kochał swój kraj, i którego „wygnanie się właśnie kończy”. Oficjalne uroczystości pogrzebowe ukazały odejście polityki tureckiej od ideałów Kemala Atatürka. Atatürk był politycznym przeciwnikiem Envera Paszy, a rywalizacja między tymi politykami była jednym z elementów wewnętrznej polityki tureckiej w okresie I wojny światowej i bezpośrednio po niej. Sam Atatürk, będąc tureckim nacjonalistą, bardzo negatywnie odnosił się do idei pantureckich, twierdząc, że tak samo jak nie wierzy w żadną realną unię wyznawców islamu (panislamizm), tak samo nie wierzy w żadną unię ludów tureckich (panturkizm).

Sytuacja zmieniła się pod koniec lat dziewięćdziesiątych, kiedy to „zero-jedynkowa” mentalność przestała dominować w relacjach dwustron-

³⁵ L.K. Yamk, *Allies or partners? An appraisal of Turkey's ties to Russia, 1991–2007*, „East European Quarterly” 2007, nr 3, s. 351–352; S. Akturk, *Turkish-Russian relations after the cold war (1992–2002)*, „Turkish Studies” 2006, vol. 7, nr 3, s. 340–344.

³⁶ Por. A. Balcer, *Between Energy and soft pant-turkism: Turkey and the Turkic republics*, „Turkish Policy Quarterly” 2012, vol. 11, nr 2, s. 154–156.

nych. Dzięki inicjatywom rządów obu państw, a także dzięki rozwojowi stosunków handlowych podjęto próbę redefinicji wzajemnych relacji i budowy partnerstwa gospodarczego i politycznego. W efekcie w pierwszej dekadzie dwudziestego pierwszego wieku Rosja stała się głównym partnerem handlowym Turcji i ważnym dostawcą surowców energetycznych³⁷. Poprawie relacji rosyjsko-tureckich towarzyszyły także zmiany w sferze ideologicznej. Premier, a późniejszy prezydent Turcji Recep Erdoğan ukierunkował politykę zagraniczną Turcji zgodnie z założeniami doktryny *Strategicznej Głębi*, która oznaczała osłabienie akcentów panturkizmu i silniejsze zaangażowanie Turcji w regionie Bliskiego Wschodu. Wspólne projekty energetyczne (gazociąg *Blue Stream*), rosnąca wymiana handlowa, dystansowanie się przywódców dwóch krajów wobec Unii Europejskiej powodowały, że oba kraje coraz częściej postrzegano w kategoriach politycznych i gospodarczych partnerów. Gwałtowne załamanie się stosunków dwustronnych nastąpiło dopiero wraz z rosyjską aneksją Krymu i eskalacją konfliktu w Syrii. Turcja i Rosja ponownie stanęły naprzeciwko siebie po dwóch stronach konfliktu, a tym samym kwestia „wspólnoty ludów tureckich” ponownie stała się elementem rozgrywki między państwami.

* * *

Dzieje panslawizmu i panturkizmu są do siebie podobne. Oba nurty ideologiczne narodziły się poza państwami, które w największym stopniu są z nimi kojarzone. Panslawizm, który wywarł wpływ na politykę zagraniczną caratu, powstał wśród społeczności będących poddanymi cesarstwa Austro-Węgierskiego (Czesi, Chorwaci) oraz Imperium Osmańskiego (Serbowie). Widzieli oni w panslawizmie ideologię, która może pomóc w emancypacji polityczno-kulturowej. Ruchy panslawistyczne były jednym z elementów tzw. odrodzenia narodowego i poszukiwania nowych znaków tożsamości kulturowo-politycznej. Panturkizm powstał w cesarstwie rosyjskim wśród społeczności tatarskiej i podobnie jak panslawizm był elementem odrodzenia narodowego Tatarów i środkiem dla emancy-

---

³⁷ Por. H. Özdal, H.S. Özertem, K. Has, M.T. Demirtepe, *Turkey-Russia relations in the post-cold war era: current dynamics, future prospect*, USAK Report № 13-06, Ankara 2013, s. 20–22.

pacji polityczno-kulturowej i obroną przed polityką unifikacji i rusyfikacji. Następnie panturkizm okazał się atrakcyjny dla inteligencji tureckiej poszukującej dróg wyjścia z kryzysu państwa osmańskiego i polityczno-kulturową alternatywą dla panosmanizmu i panislamizmu.

Fenomenu panturkizmu nie da się rozumieć bez odwołania się do przemian, które zachodziły w drugiej połowie dziewiętnastego wieku w cesarstwie rosyjskim oraz Imperium Osmańskim. Oba te państwa w obliczu wyzwań związanych z modernizacją, stanęły przed problemem przemian społeczno-politycznych, a w tym przede wszystkim wobec problemu tożsamości narodowej i więzi, które będą spajały wieloetniczny organizm polityczny. To właśnie problemy z modernizacją i rozwojem tożsamości narodowych przyczyniły się do powstania panturkizmu w Rosji i jego przejęcia przez część tureckich elit politycznych w Imperium Osmańskim. Zarówno panslawizm, jak i panturkizm są mocno zakorzenione w tradycjach politycznych Rosji i Turcji. Wydaje się, że o ile panslawizm jest już wyłącznie elementem historii, o tyle panturkizm i panislamizm mogą jeszcze odgrywać rolę polityczną i być wykorzystywane w politycznej mobilizacji.

Wraz z rosnącym napięciem w stosunkach dwustronnych pojawiło się pytanie o środki, które mogą wykorzystywać obydwie strony w celu osłabienia przeciwnika. Jednym z takich środków może być panturkizm, który, odwołując się do „tureckiej jedności”, mógłby przyczynić się do wzrostu nastrojów separatystycznych w regionach zamieszkałych przez „ludność turecką”, a tym samym zdestabilizować sytuację wewnątrz Rosji. Pojawia się pytanie, czy panturkizm może stanowić rzeczywiste zagrożenie dla integralności Federacji Rosyjskiej? Na terytorium Federacji Rosyjskiej zamieszkuje liczna społeczność pochodzenia tureckiego, posiadająca własne tradycje polityczno-kulturowe, a do tego regiony, w których mieszka ludność pochodzenia tureckiego (Powołże, Południowy Ural), zawsze były regionami niespokojnymi, zagrożonymi przez ruchy separatystyczne. Między innymi mieszkańcy Tatarstanu nigdy nie kryli swoich ambicji politycznych i po rozpadzie ZSRR przedstawiciele Tatarstanu i Turcji nawiązali liczne kontakty polityczno-gospodarcze, co przyczyniło się do rozwoju więzi społeczno-kulturowych. Groźba destabilizacji sytuacji w regionach zamieszkałych przez mniejszości etniczne Tatarów i Baszkirów byłaby dla Federacji Rosyjskiej realnym zagrożeniem.

Abstract

The term Pan-Turkism refers to an intellectual and political movement advocating the union of all Turkic people. Pan-Turkism emerged among Tatars intellectuals in Tsarist Russia. In Tsarist Russia Pan-Turkism was in a part response to the development Pan-Slavism. At the beginning of twenty-first century Pan-Turkism became popular among the members of Committee of Union and Progress in the Ottoman Empire. After the Young Turks Revolution Pan-Turkism become a main political idea in the Ottoman state. The rise of a PAN-TURKISM as political movement is a phenomenon of the 19th and the 20th century. In this article author argues that the Pan-Turkism ideology still can be used by contemporary Turkey authority against Russia. Calling for a political unity and solidarity among Turkic groups can be a serious threat for Russian authority. The collapse of Soviet Union and the emergence of new Turkish states gave fresh hope many Pan-Turkists in Turkey, Caucasus and Central Asia. The annexation of Crimea, war in Syria and shooting down Russian aircraft by the Turkish army made hostile the Turkish-Russian relations.

Keywords: Russia, Turkey, Pan-Slavism, Pan-Turkism, djadidism

Абстракт

Термин пантюркизма относится к интеллектуальному и политическому движению, защищающему объединение всех тюркских народов. Пантюркизм появился среди татарских интеллектуалов в царской России. В царской России пантюркизм был ответом на развитие панславизма. В начале двадцатого века пантюркизм стал популярным среди членов „Комитета единение и прогресс” в Османской империи. После младотурецкой революции пантюркизм стал главной политической идеей в Османском государстве. Подъем пантюркизма как политического движения представляет собой феномен 19-го и 20-го века. В этой статье автор утверждает, что идеология пантюркизма по-прежнему может быть использована современной властью Турции против России. Вызов для политического единства и солидарности между тюркскими группами может стать серьезной угрозой для российской власти. Распад Советского союза и появление новых тюркских государств дали новую надежду многим пантюркистам в Турции, на Кавказе и в Средней Азии. Аннексия Крыма, война в Сирии и сбитие российского

самолета турецкой армией, довели до враждебных отношений между Турцией и Россией.

Ключевые слова: Россия, Турция, панславизм, пантюркизм, джадидизм

dr hab. Jakub Potulski, prof. UG
Instytut Politologii
Wydział Nauk Społecznych
Uniwersytet Gdański
ul. Bażyńskiego 4, 80–952 Gdańsk, Poland
wnsjp@univ.gda.pl

Bibliografia

- Akturk S., *Turkish-Russian relations after the cold war (1992–2002)*, “Turkish Studies” 2006, vol. 7, nr 3.
- Arai M., *Turkish nationalism in Young Turk era*, Leiden 1992.
- Balcer A., *Between Energy and soft pant-turkism: Turkey and the Turkic republics*, “Turkish Policy Quarterly” 2012, vol. 11, nr 2.
- Bazin M., de Tapia, S., *Turcja. Geografia wschodzącej potęgi*, Warszawa 2014.
- Kałużyński S., *Tradycje i legendy ludów tureckich*, Warszawa 1986.
- Kushner D., *The rise of Turkish nationalism, 1896–1908*, Londyn 1977.
- Landau J.M., *Pan-Turkism from irredentism to cooperation*, Londyn 1995.
- Özdal H., Özertem H.S., Has, K., Demirtepe M.T., *Turkey-Russia relations in the post-cold war era: current dynamics, future prospect*, USAK Report № 13-06, Ankara 2013.
- Potulski J., *Współczesne kierunki rosyjskiej myśli geopolitycznej. Między nauką, ideologicznym dyskursem a praktyką*, Gdańsk 2010.
- Poulton H., *Top hat, Grey Wolf and crescent-Turkish nationalism and the Turkish republic*, Londyn 1997.
- Reychman J., *Historia Turcji*, Wrocław 1973.
- Roux J.P., *Historia Turków*, Gdańsk 2003.
- Shaw S.J., Shaw, E.K., *Historia Imperium Osmańskiego i Republiki Tureckiej*, t. 2: 1808–1975, Warszawa 2012.

- Stephan L.P., Lesser, I.O., *Turkish foreign policy in the age of transition*, Santa Monica 2003.
- Uslu N., *The Russian, Caucasian and Central Asia aspect of Turkish foreign policy in the post cold war period*, "Alternatives: Turkish Journal of International Relations" 2003, vol. 2, nr 3–4.
- Walicki A., *W kręgu konserwatywnej utopii. Struktura i przemiany rosyjskiego słowianofilstwa*, Warszawa 2002.
- Walicki A., *Zarys myśli rosyjskiej. Od Oświecenia do renesansu religijno-filozoficznego*, Kraków 2005.
- Wierzbicki A., *Etnopolityka w Azji Centralnej. Między wspólnotą etniczną a obywatelską*, Warszawa 2008.
- Yamk L.K., *Allies or partners? An appraisal of Turkey's ties to Russia, 1991–2007*, "East European Quarterly" 2007, nr 3.
- Барковская Е.Ю., *Ислам и опыт государственного строительства в российской империи*, «Ислам на Ближнем и Среднем Востоке» 2010, № 5.
- Ергобек Ш., Алтаева, К.Ж., *Соотношение понятий пантуркизм, панисламизм и джадидизм*, «Reports of the National Academy of Science of the republic of Kazachstan» 2015, vol. 3, nr 301.
- Мухаметшин Ф.М., и др., *Россия – Средняя Азия. Политика и ислам в конце XVIII–начале XX вв.*, t. 1, Moskwa 2011.
- Мухамметдинов Р.Ф., *Нация и революция*, Kazań 2000.